शास्त्री प्रथम खण्ड पत्र (साहित्य)

काव्यस्य प्रयोजन प्रतिपादनम् ।

काव्यस्य मुख्यं प्रयोजनं चतुर्वर्गफलप्राप्तिरेव यथा चोक्तम् —

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः .... ।
.... तस्य रूपं निरूप्यते ॥

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत् । इत्यादि कृत्याकृत्य प्रवृत्ति निवृत्त्युपदेश द्वारेण सुप्रतीतैव । अतएव काव्योपादेयतां लक्षीकृत्य भामहेनोक्तम् —

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

धर्मप्राप्तिः — काव्यतो धर्मप्राप्तिर्हि भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति इत्यादि वेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । यथाऽऽदित्य प्रसादतो मयूरो नाम कविः पापाद् विमुक्तोऽभूत् ।

अर्थप्राप्तिः — अर्थप्राप्तिश्च श्री हर्षादिभ्यो धावकादीनां कवीनां प्रसिद्धैवास्ति ।

कामप्राप्तिः — कामप्राप्तिस्तु अर्थद्वारैवेति विदितमेवास्ति ।

मोक्षप्राप्तिः — मोक्षप्राप्तिश्च काव्यजन्य धर्म फलानुसन्धानात् । उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन — 'युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्' इति । अपि च 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि ब्रह्मज्ञान-प्रतिपादके- मोक्षोपयोगि वाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च । काव्योपादेयत्वम् अग्निपुराणेऽपि उक्तम् — नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥ इति ।
त्रिवर्गसाधनं नाट्यम् इति च ।
विष्णुपुराणेऽपि —
'काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः' ॥ इति
एवं काव्योपादेयत्वाभिधायकानि वचनानि प्रमाणानि ।

३०-७-२० [illegible]
6/7/20
प्रो० प्रो० साहित्य
[illegible] महाविद्यालय
[illegible] ।

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अविमृष्ट विधेयांश वाक्य दोषत्वं प्रतिपादनम् ।

अविमृष्टः = प्राधान्येनानिर्दिष्टः, विधेयांशो यत्र सः, अविमृष्टविधेयांशः । अस्यैव विधेयाविमर्श इति नामान्तरम् । अर्थात् विधेयस्य प्राधान्येनानिर्दिष्टतया गुणीभूतत्वम् अविमृष्ट विधेयांशत्वम् । अतो वाक्ये तस्य प्राधान्येन निर्देशः एवोचितः । प्राधान्यं च पदार्थानां मध्ये विधेयांशस्योपादेयत्वेन ज्ञातव्यम् । विधेयांशप्राधान्यस्य विपर्ययः (गुणीभूतत्वम्) च क्वचित् समासेन प्राधान्यविपर्ययस्तत्र पददोषः । यत्र चोद्देश्यविधेययोः पौर्वापर्य विपर्ययः तत्र वाक्य दोषः । उक्तं च —

अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् ।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् प्रतितिष्ठति ॥

अनुवाद्यम् = उद्देश्यम् । तत्र पददोषो यथा —

'स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ।'

अत्र वृथात्वं विधेयम् । तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वं प्रतीतिकृत । अर्थात् अत्र उच्छूनत्वमुद्दिश्य वृथात्वस्य विधेयता उचिता । किन्तु तत्पुरुषसमासे वृथात्वम् उच्छूनत्वे विशेषणीभूतमिति गुणीभूतं सत् विधेयतया न प्रतीयते इति दोष एव । यथा वा - रक्षांसि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे । अत्र रामस्य इति वाच्यम् । यथा वा आसमुद्रक्षितीशानाम् अत्र आसमुद्रम् इति वाच्यम् । यथा वा यत्र ते पतति सुभ्रु! कटाक्षः षष्ठबाण इव पञ्चशरस्य । अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्षणम् । यथा वा अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्तमपि सा पुरा । अत्र अमुक्ता इत्यत्र नञः प्रसज्य प्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम् । अत्र सर्वत्र उदाहरणेषु विधेयस्य समासे गुणीभावात् विधेयत्वेनाऽप्रतीतिरेव दोषः ।

वाक्यगतो यथा - 'न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः' इत्यादिः अत्र अयमेव न्यक्कारः इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तच्च शब्द रचना वैपरीत्येन गुणीभूतम् रचना च पदक्रमस्य विपरीतेति वाक्य दोषः ।

इति

उपेन्द्र शर्मा
6/9/2[illegible]
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महा० वि० कुरुक्षेत्रा
पूर्णिया

शास्त्री द्वितीयखण्डस्य कृते (साहित्यम्)

ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेदम्

ध्वनेः लक्षणं प्रतिपाद्य ग्रन्थकारोऽयं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्भेदं प्रतिपादयति यत् — यत्र तु व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थापेक्षया नाधिकचमत्कारी किन्तु तुल्यचमत्कारी न्यूनचमत्कारी वा तत्र तु गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। यथा —

'ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥'

'अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसङ्केता नागता' इत्यपेक्षया वाच्यार्थस्यैवाधिकचमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदम्। एवं तुल्यचमत्कारित्वेऽपि बोध्यम्।

तत्र ध्वनिः द्विविधः —
एकः लक्षणामूलः,
अपरः अभिधामूलः।

तत्र लक्षणामूलध्वनेः अविवक्षितम् = अनुपयुक्तम्, अन्वयायोग्यं वा वाच्यं वाच्यार्थो यत्र स अविवक्षितवाच्य इति नामान्तरम् ज्ञेयम्। विवक्षितम् – अन्वययोग्यम्, अन्यपरं = व्यङ्ग्य उपसर्जनीभूतं, वाच्यं – वाच्यार्थो यत्र स विवक्षितान्यपरवाच्य इति अभिधामूलध्वनेः नामान्तरम्।

इत्यत्र लक्षणामूलध्वनेः अभिधामूलध्वनेश्च अति सूक्ष्ममन्तरम्। सूक्ष्मप्रज्ञावत्त्वेन विचारयन्तु सुधीवराः।

इति

उपेन्द्र झा 6/4/20
[illegible]
[illegible]